
Száhel vízi istene

A nemrégiben elhunyt belga származású *Lilyan Kesteloot* (1931–2018), aki a szenegáli Dakar Cheikh Anta Diop egyetem profeszszor asszonyaként élt és oktatott, ugyancsak azon nagy jelentőségű, nemzetközi hírű Afrika-kutatók közé tartozott, akiknek a neve lényegében ismeretlen Magyarországon. Még ha a Pécssett élő *Kun Tibor* frankofonista Afrika-kutató említi is őt itt-ott kritikai írásaiban. S jelen ismertetés szerzője a *Neohelicon* általa szerkesztett 1989/2-es Afrika-számába elhelyezte egy fontos tanulmányát, amelyet egyébként a kutató az egykor létező ELTE Afrikai Kutatási Program által szervezett konferenciákra küldött be, és amely az afrikai hőseposz kutatásának aktuális helyzetét tekinti át (La problématique des épopées africaines, 1989. 16. évf., 2. szám, 247–264. old.)

Itt ismertetett monográfiája egyike az utolsó alkotókorszakában született műveknek, amely többek között egy *Aime Césaire* kötet elemzése (2011), egy a zulu Chaka törzsi király irodalmával foglalkozó munka (2010), egy afrikai vallástörténeti bevezető (2009), egy a négritude alakjait bemutató írásgyűjtemény (2007). illetve a két frankofón afrikai irodalmi kulcsfigura, Césaire és *Léopold Sédar Senghor* szerepét feltáró kötet (2006) társaságában látott napvilágot, és amely Franciaországban igen kedvező kritikát kapott. Lényegében egy kissé *mozaikszerű mű*, amelynek középpontjába az afrikai mítosz és eposz mint a hagyományos kultúra és történelem felderítésének két immár sokoldalú értelmezések középpontjában álló alapforrása került.

A kötet igazából egy számos változatban ismert mítosz-történet vagy inkább monda mentén próbál kitekintést nyerni, mégpedig elsősorban a Nyugat-Afrikában mintegy 19 országban szétszóródott,

elvándorolt, az állataik (főleg szarvasmarhák, de kecskék és más domesztikált állatok) számára folyamatosan vizet kereső pásztornép, a fulbék (francia megnevezésük: peul, más neveik: ful, fulani, fula stb.) (művelődés)történetének felderítése céljából. De hadd idézzük az egyik, méghozzá a Kesteloot által középpontba állított változatot e mondák köréből (a kötet végén tucatnyi más variáns is helyet kapott, – a szerző egyébként folyamatosan a *Tyamaba* alakot érvényesíti munkájában, jóllehet a vízi isten kígyó a következő változatban az adatközlő ejtésének megfelelően *Tyanaba* néven szerepel):

„*Adama Diallo, egy százéves öregasszony, mondta el nekem Almamynak, Tyanaba esetét itt Mopti-ban.* (Almamy Yattara gyűjtése, 1972)

Megmagyarázom, hogyan született: Tyanaba és egy fiatal fiú ikerrek voltak, amikor Tyanaba felnövekedett, a fiatal fiút körülmetélték, az anya pedig elindult, hogy elrejtse Tyanabát. Egy víztócsába ástak neki menedéket, majd beledugták. Tyanaba növekedett, minden ürüléke aranyból volt, összegyűjtötték, magukhoz vették.

Az apa az első, aki haldoklott, meghalt. A testvér és az anya magukhoz vették Tyanabát, együtt maradtak egészen a fiatal fiú körülmetélésének pillanatáig.

Az anya azt mondta neki, hogy jöjjön, és ő jött. Láttad? Te vagy az ő ikre (Tyanaba). Miután megnézte, megpróbált elmenekülni, de az anyja azt mondja neki, hogy ne meneküljön el.

Minden reggel és este az anyja adott neki ételt, elment arra a helyre, ahol a víztócsa volt található, ő elment enni, a bátyja pedig eltűnt, otthagya őt az anyával. Akkor Tyanaba lefeküdt, az anya adott neki ételt. Ez minden alkalommal így történt. Majd elküszott.

Amikor tele lett, otthagya a tálat, és elmászott, az anya pedig visszajött, és vitte a konyhai edényeket.

Allahtól származva a végzet így akarta, az iker megházasodott. Aznap, amikor a feleség belépett a hitvesi lakhelyre, az anya személyesen azt mondta neki (*a fiának*): Íme, te, jól vigyázz, egy kíváncsi nőt vettél magadhoz, vagyis egy olyan nőt, akinek nincs melle, ő kellett neked? Ez a személy nem lehet a ti közvetítőtök (te és a testvéred között). Csak Allah mindenható, én megöregedtem, ezért mutattam

meg az élet és halál útját. Az iker bólított, de nem látogatta meg Tyanabát.

Mivel senki sem tud megmenekülni a haláltól, az anya meghalt, és e halál után igen! az anya már többé nem lehetett kapocs közöttük, és a feleségével, valamint Tyanabával hagyta ott őt.

Mivel Tyanaba odalent találtatott (volt joga a földhöz), ott házat építettek a számára.

Az ikerfiú minden nap (tejet) vitt neki, minden alkalommal, amikor az emberek magára hagyták, elment, belépett a házba (Tyanabához) és adott neki (tejet). Miután megkapta a tejet az anya ceremóniája szerint, ugyanolyan módon, mint ahogyan az anya tette, ő (Tyanaba) elment enni, majd az étkezés után visszatért, összeszedte a konyhai edényeket, majd elhozta a maradékot.

Közben a felesége kifigyelte őt, tudta, hogy meglátogatja Tyanabát, és rájött, hogy oda jár. Rászzegezte a tekintetét. (Azt mondta) Ma a férjem elmegy a piacra? Az azt mondta: ha úgy esik, elmegyek.

Az asszony, a kíváncsi, nekiindult, a nap a zeniten állt. Nem úgy van ez, hogy az anyja az, aki ragaszkodott ahhoz, hogy elmenjen oda hozzá?

Amikor az asszony odaért, akkor azt találta, hogy a kígyó éppen elhagyja a szállását. A kígyó és a nő szeme összetalálkozott: *ngak!* (micsoda meglepetés) Felugrott, aztán leült az udvarban, majd minden háziállat, amely ebben a faluban Allah által megmutatkozott, és azok is, akik hozzájuk (a lakosokhoz) tartoztak, azonnal követni kezdték őt.

Ő (Tyamaba) elküszott, odébb furakodott utat törve magának. Mindez egészen addig tartott, mígnem az ikerember észre nem vette, és azt mondta neki, hogy kikerülhetetlen volt! Egyszer e napnak el kellett jönnie!

(Tyamaba) – Azt mondja: igen, anyám, hagyj el engem.

Én nem hagyhatlak el téged.

Meg kell keresni a *nelbi* botot, verj rá mindenkire, aki követ engem.

(A testvér) azt mondta, rendben van, megkereste a botot, rávert a mögöttük lévő tehenekre, (a kígyó) megálltak, majd követték az ikret.

Tyanaba az ellenkező irányba tartott, amíg csak el nem érte a Debo-tavat. Megértettél engem? Itt van az, ami elakadt.

Egyesek azt mondják, hogy Tyoki a Tyanaba által követett irány. Egyedül, Allah, a mi teremtőnk tudja csak ezt. De a Débó, amit jól láttál, őt valamennyien együtt oda érkeztek, azt állítják, hogy ott található az ő otthona.

Ráadásul ott minden alkalommal, amikor a szél fúj, azt mondják, hogy tehát szarvak jelennek meg (a tóban).

Ugyanez, maga Tyanaba, így igaz, a kérdéses Tyanaba a vízben található.” (140–141, 144. old.)

Példánkból jól érzékelhető, hogy az Afrikában sok helyütt élő, létező kígyómondák egyikéről van szó, még hozzá vízben élő kígyó a monda főszereplője, a tekergő mozgású kígyó alakja viszont a zezugos folyók formájával párhuzamosítható, tehát ebben az értelemben is a víz allegóriájaként fogható fel.

Kesteloot ugyan az afrikai eposzokban jelentkező kérdések: szóbeliség és írásbeliség, illetve mítosz és történelem felől indítja kötetét. Feleleveníti régi elméleti elképzelését, miszerint a nyugat-afrikai dinasztikus karakterű epikai történeteket feudális jellegűnek, a varázsmeséhez közelebb állókat klánikusnak nevezi (lásd *Jeleazar Mojszejevics Meletyinszkij* kifejezéseit: archaikus és klasszikus). De már ebben az írásban is felmerül a könyve leitmotiv-ja (az idézett figurák egyképpen eposzi hősök):

„Biton ellenben egy vadász, akit Faro (a vízi isten) elfogad (*védelmébe*), és így képes a manding hatalom kettős dimenzióját visszaállítani. Hasonlóképpen Diabé, a harcos is szövetséget köt Bidával (a vízi istennel) hogy megtermékenyítse, és megvédje Wagadut.”

És persze sorjázna a további példák és párhuzamok, amelyek éppen a mítikus-reális ősi afrikai királyság, Wagadu történetéig nyúlnak vissza (Bida valójában a szóbeliségben fennmaradt igen régi mítoszok szoninke istenalakja).

Mindemellett a könyv negyedik fejezetében az idézett mondatra Kesteloot az óegyiptomi Széth és Hórusz történetét köti rá. Bár előtte még a mande csoportba tartozó népek eposzaiban kifejezésre jutó mítoszokkal, vallással és politikai hatalommal, illetve a mi-

toszok elemzésének módszertani kérdéseivel foglalkozik két rövid fejezetben.

Kétségtelenül, bizonyos ábrázolásokon Széth afféle (vízi) kígyó istenként tűnik fel, bár tudomásunk szerint inkább a görög mitológiában veszi fel a kígyó alakot. Mindemellett a belga-szenegáli kutatóasszony ezután fog bele abba, hogy Wagadu mítoszának kérdőjeleit feloldja, magyarázatokat próbáljon találni a szóbeliségben fennmaradt emlékek alapján. Az ősi Ghána (Ghanata, másként Wagadu) először a korai századokban bukkan fel, utóbb eltűnik a történelem sodrában, majd az arab történetíróknak (al-Bakri, al-Idriszi) köszönhetőn tudjuk, hogy a VIII–XII. században létezett Nyugat-Afrikában, megközelítőleg a mai Szenegál területén, az észak-nyugatra lévő Tekrur és a délre fekvő Diafounou közelségében. Emléke, mint már említettük, fennmaradt a szóbeliségben is (Kesteloot, amiként a francia tudomány, nem említi a *Leo Frobenius* gyűjtötte *Gasszire lantját*, jóllehet az az egyik korai változat az e körbe tartozó szövegek között.)

E mítoszanyag számos más, eredeti és francia nyelven rögzített verzióját veszi szemügyre Kesteloot, és igyekszik kibontani belőlük a termékenyítő, éltető víz szerepét, mint a nyugat-afrikai pásztornépek elvándorlásának okát és útvonalát, vagyis annak a víznek (folyóknak, Szenegál, Niger stb.) a különleges fontosságát eme etnikai csoportoknak az életében, amelyet minden bizonnyal a kígyó alakja, figurája szimbolizál(t). Bár az indító fejezetekben Kesteloot figyelem elsősorban a mande népekre (szoninke, manding, bambara, gyula, kassonke stb.) irányul, elemzéseiben mind inkább a legnagyobb távolságokra elkerülő fulbe, fulani, ful (franciául: peul, nyelvük: pulár) Szenegáltól keletre tartó elvándorlásainak kérdésével szembesíti magát és szerzőtársait.

Az egyik elsőként rögzített szoninke változatban (*Charles Monteil* 1898) a Bida nevű főhős többször is kígyóként kerül megnevezésre („A kígyó Bida azt mondta neki... A megfelelő napokon Aysát feldíszítették, és a kígyó Bida felé tessékelték...” stb.). Maga az eredettörténet a jól ismert formában a leszármazottak neveinek felsorolásával zárul.

A következőkben sorra kerül a wolof királyság megalapításának a bemutatása, ugyancsak óriáskígyót szerepeltető eredetmítoszzal összekapcsolva. Amint a kígyó a főszereplője a Tekrur királyság keletkezésével kapcsolatos mitikus történetnek. Ezt követi a nagy ívű, terjedelmesebb és társszerzőkkel elkészített tanulmány, amely a peul-ök *vízét szimbolizáló kígyó* mítoszával foglalkozik, és benne a rítus, a történelem és a földrajz (lásd vándorlások, folyók, víz az embereknek és az állatoknak) mint kapcsolódó vonatkozási pontoknak a feltárása játssza a főszerepet.

A számos mítosz-változat közreadását követően kerül sorra a mítosz és a történeti földrajz adalékainak összevető vizsgálata. Utóbb pedig sziklarajzokon fennmaradt ábrázolások is bekerülnek a különös teóriát alátámasztó tényanyagok sorába. Minden bizonnyal egyedülálló kísérletnek tekinthetjük – még az újabb kori, különleges összefüggéseket feltáró tudományos eredmények láttán is, és ha nem is felel(het) meg *Jan Vansina* szigorú szóbeli történelmi kutatási módszertanának – ezt az évezredek, szájhagyományozott mítoszokat, illetve történelmi, földrajzi és régészeti ismereteket átölelő elemzéssort, amely a nyugati-afrikai népek évezredek mozgását éppen a mítoszok tükrében tárja elénk.

Itt most már csak arra van módunk, hogy a szerző(k) konklúzióját idézzük:

„Álljunk meg itt, és foglaljuk össze a Tyamaba kapcsán elkezdett spekulációnkat, megpróbálva néhány olyan pontot kijelölni, amelyek azt igazolhatják. Emlékezzünk arra, hogy ez a mítosz a középkori Szudánon átvezető hosszú vízi utakat jelöli meg, hogy még pontosabban tanúskodjon a fuláni pásztoroknak a XII–XIII. században Szenegálról Keletre tartó migrációjáról.

Ellenben, kulturális vonatkozásban, ez a Tyamaba és a fulániak migrációja közötti kapcsolatra irányuló szerény kutatás távol van attól, hogy kimerítse a témát. Éppen ellenkezőleg egy új hipotézist sugall, azt, hogy a jóval korábbi kígyókultusznak a nyomai a prehisztorikus freskókon található meg. E kultuszt mintha a Szaharában együtt élő többi etnikai csoport is magáénak tekintette volna.

Addig is, míg geológusok, klimatológusok, etnológusok és zoológusok, mítoszkutatók és strukturalisták, történészek és politológusok eljönnek, hogy mérítsenek e gyönyörű mítoszból, mint az ökrök *Loi-toori* tavából (*utalás a fulánik csillagmítoszaira* – BSz.)...

Azonban a fulánik és a költők számára Tyamaba megmarad egy törékeny isten megható, csodálatos és mindig aktuális történetének, aki megtestesült egy nő méhében, de akit egy másik nő féltékeny pillantása kiűz a férfiak családjából.” (220–211 old.)

Lilyan Kesteloot: *Dieux d'eau du Sahel. Voyage à travers les mythes de Seth à Tyamaba*, (Száhel vízi istenei. Utazás a mítoszok között Széth-től Tyamabáig) Paris, L'Harmattan, 2007. 326 o.

Biernaczky Szilárd